

18. YÜZYILDA İLMİYYE SINIFININ TOPLUMSAL DURUMU ÜZERİNE BAZI NOTLAR

İlber ORTAYLI*

Osmanlı İmparatorluğunda İlmîyye sınıfının sosyal, ekonomik, hukuki durumu sadece klâsik devir islâm devletlerinin (Emevî, Abbasi) ve toplumlarının etüdüyle anlaşılacak gibi değildir. Hatta Osmanlı toplumu ile klâsik İslâm sistemleri arasında inatçı ve ısrarlı karşılaştırma ve paralellikler saptamaktan da kaçınmak gerekir. Bundan başka Osmanlı tarihinde ulemânın gerek eğitim, gerek meslekî durumları, sosyal-ekonomik konumları devirden devire farklılıklar gösteriyor gibidir. Yapılan monografik çalışmalar bu yönde bazı ip uçları veriyorsa da konunun daha bir hayli aydınlatılma beklediği açıktır. Burada 17-18. yüzyıllarda ilmîyye sınıfının üst tabakasındaki toplumsal geçişkenlik sınırına ve özellikle Anadolu'da bu sınıfın sahip olduğu servet konusuna bir ölçüde değinilecektir.

Araştırmacılar arasında İmparatorlukta ulema sınıfının halktan insanların yöneticiliğe geçiş imkânını bulduğu bir ortam olduğu kanaati yaygındır.⁽¹⁾ Bu daha çok medreseye Türk unsurun girişi ve teorik olarak yükselme imkânının bulunuşu gözönüne alınarak verilmiş bir hükümdür. Konu üzerindeki sistematik araştırmalar henüz başlamaktadır.⁽²⁾

Esasen şeyhülislâmlık, Anadolu-Rumeli kazaskerliği, İstanbul kadılığı, **Sultan Hocalığı**, **Süleymaniye müderrisliği** ve **mevleviyyet** payeli kadılıkların çok erken dönemlerden beri bellibaşlı ulema ailelerinin tekeline girdiği ve üst sınıf ilmîyye mensuplarının adeta kapalı bir kast haline dönüştüğü pek bilinmeyen bir gerçek değildir.

Bu ulema aileleri belirli bir servet sahibi olmuşlar (İlmîyye sınıfı için katl ve müsadere yoktu.) Aileye damat olarak rastgele insanları almaktan kaçınmışlardır. Sadece beşikten verilen payeler (ki bu sınıfın üyeleri çok genç yaşlarda müderris payesine ulaşıyordu.) ve adam kayırma dışında, esasen belirgin dü-

(*) Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

zeyde bir eğitim ve yetişme de bu sınıfa mensup olmanın verdiği atmosfer içinde mümkün olmaktadır. Bu konuda bazı verileri sergilemeden önce ,makaledeki asıl amacın, taşradaki ulema zümresinin kapalılığı ve servet birikimi konusunda bazı veriler getirmek olduğunu belirtelim. Bunu yaparken amacımız taşrada da yüksek ilmiye aristokrasisindeki kastlaşma eğiliminin mevcudiyetine dikkati çekmektir.

17 ve 18. yüzyıllarda ilmiye sınıfının üst tabaka üyelikleri tamamen irsi bir yapıya göre oluşmaktadır. Şeyhülişlâm biyografilerini içeren bir kaynak eser olan Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi'nin **Devhat'ül Meşayih** adlı kitabını kullandığımızda⁽³⁾ bazı mukayeseler elde edebilmekteyiz.

16. yüzyıl sonundan (1590 lar) 17. yüzyıl ortalarına kadar (1660 lar)uzanan bir zaman içinde görev gören 20 şeyhülişlâmın, dördü şeyhülişlâm oğlu veya torunu, beşi yüksek rütbeli ilmiye ricalinin (yani Anadolu-Rumeli kazaskeri, sultan hocası, mevleviyyet payeli kadılar veya büyük müderrislerin çocuğu) biri yüksek rütbeli devlet adamının, biri tarikat şeyhinin çocuğu olup, dokuzu halk tabakasından gelmektedir.⁽⁴⁾ Açıkça görüldüğü üzere bu dönemde de bir sınıfsal billurlaşma ve kapalılık belirgindir. 18. yüzyıl için benzer bir gözlemde bulunarak şu durumu saptıyoruz. (1702-1750 ler arası). Bu dönemde görev gören 30 şeyhülişlâm içinden 13'ü şeyhülişlâm torunu ve çocuğu, 9'u yüksek rütbeli ulemanın çocukları (sultan imamı, kazasker, İstanbul kadısı, mevleviyyet payeli kadılar), 3'ü yüksek rütbeli kalemiyye veya seyfiyye memurlarının çocukları (Reisülküttab, vezir vs.) biri tarikat şeyhinin, 4'ü ise halktan insanların çocuklarıdır.⁽⁵⁾ Bu son kategoriye girenlerden Şeyhülişlâm Mekki Mehmet Efendi aslında bir devşirme olup Enderunun yüksek rütbeli ağalarından iken tarik-i ilmiyyeye geçiş yapmıştır. (1126 - M.1714 de Haremeyn mevleviyeti payesiyle). Diğer yandan şeyhülişlâm ve kazaskerlerin bu dönemde mütemadiyen Dürrizadeler, Arabzadeler, Ebubekirefendizadeler, Şerifzadeler gibi ulema hanedanlarından çıktığı görülüyor. Bu kapalılığın tipik bir görünümü de ailelerin genç üyelerinin çok erken yaşlarda yüksek ilmi rütbelere ulaşmalarıdır. Biyografilerine baktığımız kimseler ortalama 15-20 yaşlarında müderris payesini (Hariç medreselerinde) almaktadırlar. (Galat bir deyim olan **Beşik Uleması** sözünü hatırlayalım.)

16. yüzyıl sonunda sadece merkezde değil, taşra şehirlerindeki ulema arasında da bir kastlaşma ve servet birikimi başlamıştır. Dr. Ö. Ergenç'in Ankara ve Konya üzerindeki araştırmasında görülen bu durum 18. yüzyılda daha büyük boyutlara ulaşmaktadır. Ergenç'in tesbitine göre, 1606 (H. 1015) yılında mevleviyet payesi ile Ankara kadısı olan Çelebi Mehmet Efendi'nin kardeşi şeyhülislâm, damadı kadı, yeğeninin kocası ise Bursa kadısıdır. Ailede müderris ve tüccarlar da vardır.⁽⁶⁾ Verilen diğer örneklerle göre şehirde birbiri ile evlenen tüccar ve devlet adamları ile akraba olan bir ulema aristokrasisi vardır. Çocukları Çelebi ünvanını taşımaktadır. Esasen İlimiye memurları taşrada da bu ünvanlarını taşıyorlardı. Büyük meblağlarla ifade edilen para vakıflarının vâkıfları arasında bu sınıf mensubu kimseler pek çoktur: Ergenç, Mehmet Çelebi Efendi'nin deftere geçmiş metrukâtı içinde: 446.920 akçe nakit, köleler, hayli gayrimenkul, sürü, tahıl ve mücevherat ve yazma kitap tesbit etmiştir. Gene 1583'de Konya'da Karabacakzade Mehmet Çelebi adlı bir kaadî'nin vakfiyesi 10.000 altın olup (600.000 akçe) bu vakfın Konya ve çevresinin en büyük kredi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Taşradaki ilmiye sınıfı üyeleri ve bunların çocuklarının 18. yüzyılda daha güçlü ve kapalı bir sınıf haline geldiği görülmüyor. Örneğin Ankara'da 19. yüzyıl başlarında (1800-1810 yılları) ulema ailelerine mensup kimselerin terekesine göz attığımızda, diğerlerine göre yüksek miktarlarla karşılaşırız. Dahası bu kimselerin tereke kaydında bazen başkalarına göre daha hürmetkâr ve edebî bir ifade ve elkap kullanılıyor.⁽⁷⁾ Genellikle böyle bir ailenin mensupları **Çelebi** diye anılıyor. Peygamber soyundan geldiklerini iddia ve ispat edenler (çoğunlukla) **seyid** ünvanı ile anılıyor. Bu dönemin terekelerine baktığımızda 35 - 100 guruş gibi miktarlarla başlayıp birkaç yüz guruşa ulaşan miktarlar yaygındır.⁽⁸⁾ 1000 (Bin) guruş üzerindeki miktarlar sınırlıdır. Defterlerde sadece müslümanların değil, gayrimüslimlerin de terekesi yer aldığından sağlıklı bir karşılaştırma yapmak mümkündür.⁽⁹⁾ Bunların içinde de serveti büyük miktarlara ulaşanlar vardır. (Bu dönemde gene sicillerde kayıtlı merkezden gelen bir emr-i aliye göre İstanbulî altın 5 gümüş, atik ve cedid funduk altını 7 gümüş, yıldız ve macar altınları 7,5 guruştur(+) 10-15 bin guruşluk bir miras ki 2 bin altından fazla

dır. O dönemde Ankara sancağı avarız vergileri toplamının 580.875 guruş olduğu gözönüne alınırsa küçümsenecek bir miktar değildir.⁽¹⁰⁾ Örneğin 1216 (M. 1801) senesinde vefat eden **Mollazade Esseyit İsmail Efendi**'nin terekesi 12.141 guruş, gene **Esseyit Hidayet Ağa İbn'i Esseyit Abdülcilil Efendi**'ninki 18.377 guruş, kuzat-ı kiramdan **Abdülhadizade Esseyit Abdülgani Efendi İbn-i Esseyit Muhammed Efendi**'ninki 9325 guruştur.⁽¹¹⁾

Seyitler ve ilmiyye sınıfı iç içe geçmiş olup gerek bilinen vergilerden muafiyet, gerekse vakıf mütevelliliği gibi fonksiyonlarla servetlerini güvenceli olarak arttırmaktadırlar.

Daha 17 ve 18. yüzyılda taşrada ulema arasında güçlü ve zengin bir gurubun ortaya çıkışı yaygın bir olaydır. Bu durum ulema sınıfının üst tabakası ile alt tabakasının ve diğer gurupların çatışmasına da neden olmuştur. Bilindiği üzere eyaletlerde kadı, müftü ve seyyidlerin reisi olan **nakib'ul eşraf** (bazı yerlerde) beylerbeyi divanı üyesidir. Bunların dışında güçlü ve paralı ulema sınıfı üyeleri ile alt tabakadaki, fakir softa, imam, vs. gibi ulema üyeleri arasında çatışma olmuştur. Bu özellikle 19. yüzyıl başındaki reformlar sırasında da gözlenmiştir.⁽¹²⁾ Genellikle değişikliklerden rahatsız olan halk guruplarının başında isyankâr bir tavırla yer alan bu fakir ulemanın imparatorluğun her kentinde ve bölgesinde aynı tutumu sürdürüp sürdürmediği araştırılacak konudur.

Osmanlı modernleşmesinde üst sınıf ilmiyye üyelerinin daha çok merkezi devlet paralelinde hareket etmeleri de dikkati çeken bir konudur. Onların diğer toprak sahibi nüfuslu gurupla birleşip merkezi devletle bir uyum sağladıklarını görüyoruz.

NOTLAR :

- (1) İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu yayınları, VIII-17 Ankara 1965. H.A.R. Gibb and Bowen, **Islamic Society and the West**. 1. vol. (2 Parts) London.
- (2) Suraiya Faroghi «Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the late sixteenth century» **Int. J. Middle East stud.**: (1973) p. 204-218, Bu konuda kaynaklara inen ve 17. yy. a dahi aydınlık getirecek bir çalışma. Klaus Liebe + Harkort, **Beitraege zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts** Hamburg 1970 (Dissertat. der Universitaet Hamburg).

- (3) Mustakimzade Süleyman Saadettin, Devhat'ul Meşayih, Çağrı yayınıarı, İstanbul 1978, (tıpkı basım).
- (4) a.g.e. s. 46-75.
- (5) a.g.e. s. 101-125.
- (6) Özer Ergenç, 1580-1596 Ankara ve Konya A.Ü.D.T.C.F. Doktora Tezleri, Ankara 1973 s. 210 vd.
- (7) Ekseriya «Medine-i ..... da ..... mahallesi mütemekkininden (sakinlerinden) iken, bundan akdem vefat (fevt) olan, (veya müteveffie)» gibi bir kayıt kullanılırken, ilmiyye mensubini için «Medine-i ..... da ..... mahallesi sakinlerinden iken, bundan akdem veda-ı alem-i fâni iden, Kuzaat-ı kiramdan Abdülhadizade Esseyit Abdülğani Efendi ibn-i Esseyit ..... vs.» Ankara şer'iyye sicilleri no : 200, Etnografya Müzesi. Hüküm Nr. 126 s. 36-38 sene 1218-1213.
- (8) Tarama Ankara Şer'iyye sicilleri Nr. 195-203 Hicri 1215-1229 = (M. 1800-1813) yılları, Ankara Etnografya Müzesi.
- (9) a.g.k. No : 195-Hüküm 121 ve 131 : Bedros veled-i Boğos 15.843 guruşluk tereke.....
- (x) A. Şer'iyye Nr. 202 (1219-1229 senesi), Hük 176, s. 39-40, altınların fiatına dair hüküm-ü ali.
- (10) A. Şer. Sic. No : 195, hük : 109 (1216 senesine mahsuben Liva-ı Ankara'da vaki kazaların bedel-i avarız ve nüzül malı.....)
- (11) A. Şer. S. No : 195 (1215-1216 senesi) Hük : 160, s. 105 ve A. Şer. Sic. No : 196 sene 1217 Hük : 216, s. 107 ve A. Şer. Sic. No : 200 (sene 1218-1219) Hük : 126 s. 36-38.
- Medine-i Ankara'da Hatuni mahallesi sakinlerinden iken, bundan akdem veda-ı alem-i fâni iden kuzat-ı kiramdan Abdülhadizade Esseyit Abdülğani Efendi ibn-i Esseyit Mehemed Efendi'nin veraseti zevcesi Zubeyde kadın bint-ü Mehmet Efendi ile sulbi sağır oğlu Esseyit Mehemed Esat Mollaya : ve sulbiye-i sağire kızı şerife Fatma kadına münhasır olduğu led'ul şer'i ile ve nümayan olduktan sonra müteveffa-i mümaileyhin canib-i şer'idin bil'tatkik tahrir ve takvim ve beyn'el verese bilfarize-i üş şeriye tevzi-i ve taksim olunan terekesidir ki bervech-i ati : - zikr olunur : Sene 219 17 Muharrem. Tereke : 159 kuruşluk kitap, hayli mücevher ve eşya vardır. Bunlar 10.000 guruşa yaklaşıyor.
- (12) Moshe Ma'oz «The Ulema and the Process of Modernization in Syria» Asian and African Studies, The Ulema in modern History Ed. Gabriel Baer. İsr. Or. Soc. vol. 7, 1971 s. 77-79.